

Marta Ljubešić

Fakultet za defektologiju
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Primljeno: 25. 11. 1989.

**JEZIČNI RAZVOJ DJECE JUGOSLAVENSKIH MIGRANATA
U SR NJEMAČKOJ¹****SAŽETAK**

U radu se analiziraju neki od uvjeta pod kojima nastaje dvojezičnost treće generacije jugoslavenskih migranata u SR Njemačkoj, kao i procjene roditelja i samoprocjene učenika u pogledu ovladavanja prvim, odnosno drugim jezikom. Uzorak ispitanika izabran je između polaznika jugoslavenske dopunske škole, dakle među grupom koja već samim činom uključivanja u taj oblik nastave pokazuje pozitivan stav prema očuvanju materinskog jezika. U intervjuima koji su vođeni s roditeljima bili su ponovo deklarirani pozitivni stavovi. Međutim, jezična upotreba u djece ide mimo tih stavova, očito određena jezičnim znanjem, a ono je u drugom jeziku znatno veće. Ispitanici-osmogodišnjaci bili su svjesni disbalansa u svojoj dvojezičnosti, te preferiraju njemački jer im je lakši. Kad su prisiljeni govoriti hrvatski ili srpski čine to uz maksimalno korištenje neverbalnog konteksta. Rezultati pokazuju da roditelji precjenjuju stupanj ovladavanja materinskim jezikom u svoje djece, te da je kulturni *milieu* u kojem učenici žive oskudan. Sveukupnost prikupljenih informacija ukazuje da značajan dio treće generacije migranata raste u uvjetima sociokulturne deprivacije.

1. Uvod

Literatura koja obrađuje jezične probleme djece migranata, i koje u novije vrijeme ima sve više i više, motivirana je tek djelomice znanstvenim interesom za probleme dvojezičnosti, a znatno više obrazovno-političkim i društvenim potrebama. Veliki migracijski val u Evropi nastao krajem šezdesetih godina, iako poslije u svom prvotnom obliku zaustavljen, nije rezultirao smanjivanjem populacije migranata, već zapravo njezinim povećavanjem jer je došlo do procesa kompletiranja obitelji migranata (13 : 371, 372). Tako se i broj djece povećao. U SR Njemačkoj, na primjer, koja nas ovdje ponajprije zanima jer ondje žive djeca o kojoj je riječ u ovom radu, zastupljenost učenika stranaca u svoj školskoj populaciji 1970. iznosila 1,7%, godine 1980. 6,3%, da bi 1986. ta zastupljenost dostigla 6,2% (21: III).

Diskusije o optimalnom modelu za školovanje djece migranata u SR Njemačkoj, osobito u odnosu na njihovu jezičnu situaciju intenzivno traju već više od deset godina (7, 12, 17, 19, 23), a provedena su i mnoga istraživanja o jezičnom razvoju djece migranata (11, 14, 15, 18, 25).

U stranih autora u prvom planu najčešće stoji ovladavanje drugim jezikom, tj. njemačkim (pregled ovih istraživanja vidi u 18: 117—152), dok je

¹ Provođenje ovog istraživanja omogućeno je dodjelom stipendije Alexander von Humboldt - Stiftung, Bonn, SR Njemačka, te se autor i ovim putem zahvaljuje fondaciji.

usvajanje i očuvanje materinskog znatno manje istraživano. Iznimku predstavlja opsežan Stöltingov projekt (25) u kojem su sociolingvistički analizirana oba jezika.

Podaci jugoslavenskih istraživača, koji u pravilu naglasak stavljaju na istraživanje materinskog jezika, pokazali su bez iznimke slabije rezultate na različito koncipiranim zadacima za ispitivanje jezične djelatnosti u dvojezičnih učenika u usporedbi s jednojezičnim vršnjacima u domovini (10, 11, 16, 22, 27). Vasićeva studija (27 : 177) navodi, na osnovi komparativnog istraživanja učenika-migranata u Parizu i učenika beogradskih osnovnih škola, da se dobi venim razlikama stječe dojam »kao da je prvi jezik za našu decu u Francuskoj francuski jezik, te da im je srpskohrvatski jezik drugi jezik, zapravo neka vrsta stranog jezika...« U postojećim uvjetima života i školovanja djece stranih radnika u različitim zemljama primitka unutar Evrope, jezik zemlje imigracije u pravilu toj djeci postaje dominantan. To i ne bi bilo tako zabrinjavajuće da se tako često ne pojavljuje semilingvizam (24), tj. potprosječna jezična kompetencija u oba jezika. Ovaj je fenomen nažalost češći nego što su dijete i njegova okolina toga svjesni, jer djeca fluentno govore drugi jezik pa se stječe dojam da su ga dobro svladali. Međutim, ispitivanja jasno pokazuju ograničenost ovog znanja (22, 25) koje često nije dovoljno za uspješan nastavak školovanja na višim razinama gdje se zahtijeva bogat leksički fond i diferencirana upotreba složenijih gramatičkih struktura (24). Cummins (1 : 3—19) navodi mnoštvo podataka različitih istraživanja koja su pokazala da dvojezično dijete mora prijeći određeni prag u svom ovladavanju i prvim i drugim jezikom kako bi izbjeglo pojavu negativnih efekata na kognitivni razvoj, a taj prag znači dobro ovladavanje i prvim i drugim jezikom. Osim toga pozitivni efekti ne nastaju trenutno, već istom kasnije (4, 6). Dakako, da se pojava semilingvizma u migranata ne pojavljuje zbog ograničenosti ljudskog kapaciteta za usvajanje više nego jednog jezika, već je ona posljedica okolnosti u kojima se proces usvajanja zbiva, a te su u migrantskoj situaciji nepovoljne. Postoje podaci kako je moguće postati dvojezičan i dvokulturan (5), ali su za to, osim odgovarajućeg modela dvojezičnog školovanja, potrebni i društveni uvjeti koje nije moguće ostvariti nekim dekretom o multikulturalizmu, već tek društvenom evolucijom (2 : 209, 210).

Dokle se došlo u istraživanjima položaja i odgojno-obrazovnih potreba djece jugoslavenskih migranata analizirala je Savićeva (20 : 29) zaključivši da je potrebno redefinirati osnovne principe migrantske politike, a u okviru toga i pitanje obrazovanja migranata. Dosad je već sakupljeno mnoštvo podataka koji omogućuju jedan takav zahvat, no s obzirom na kompleksnost migrantske problematike neophodna su dalja istraživanja.

2. Cilj istraživanja

Dosad obrađeni podaci o karakteristikama jezičnog razvoja djece naših migranata u SR Njemačkoj pokazali su da djeca rođena u inozemstvu, ili koja od ranog djetinjstva žive ondje, bolje znadu njemački nego materinski jezik (11, 27), i tip dvojezičnosti koji tako nastaje može se svesti pod Lambertov (8) pojam subtraktivne dvojezičnosti. Naime drugi jezik postepeno postaje dominantan u sve većem broju domena jezične upotrebe i istiskuje materinski koji sve više i više nestaje iz aktivne upotrebe. Ovim istraživanjem pokušat ćemo prikazati uvjete u kojima se ostvaruje opisani tip dvojezičnosti, procjene djece i njihovih roditelja u pogledu znanja jezika, kao i stavove roditelja u odnosu na očuvanje materinskog jezika.

3. Metode

3.1. Uzorak ispitanika

Uzorak ispitanika formiran je iz redova polaznika jugoslavenske dopunske škole u Mannheimu prema kriterijima koji su trebali osigurati relativno homogenu grupu u pogledu uvjeta za bilingvalni razvoj, a s druge strane, predstavljati tipičnu skupinu migranata-polaznika nižih razreda osnovne škole (Grundschule). Odlučili smo se za sljedeće kriterije:

- da su oba roditelja jugoslavenski državljani s materinskim jezikom hrvatskim ili srpskim;
- da dijete od rođenja ili najkasnije od treće godine života kontinuirano živi u SR Njemačkoj;
- da je prvi jezik na kojem je dijete započelo svoju govornu komunikaciju s okolinom hrvatski ili srpski;
- da se dijete prije četvrte godine života počelo služiti i njemačkim jezikom, te se može prema Kleinu (x) govoriti o usvajanju dva prva jezika;²
- da je djetetu između 8 i 9 godina;
- da dijete pohađa drugi razred jedne redovite njemačke osnovne škole i istovremeno drugi razred jugoslavenske dopunske škole.

Prema ovim kriterijima metodom slučajnog izbora u istraživanje je uključeno 30 učenika — 17 djevojčica i 13 dječaka.

3.2. Mjerni instrumenti

Mjerni instrumenti, kao i koncepcija cjelokupnog istraživanja, (sadržaj ovog rada tek je jedan dio šire studije) opisani su na drugom mjestu (9), te će ovdje biti referirano samo o načinu prikupljanja podataka interpretiranih u ovom radu. S učenicima koji su izabrani u uzorak, kao i s jednim od njihovih roditelja vođen je strukturirani intervju.³

Učenicima je u pojedinačnom razgovoru (nasamo, u posebnoj prostoriji u školskoj zgradi) postavljeno devet jezično jednostavnih pitanja radi provjere razumjevanja kako prvoga tako i drugog jezika⁴ te dobivanja informacija o djetetovu mišljenju u vezi vlastitog ovladavanja i prvoga i drugog jezika. Postavili smo sljedeća pitanja:

1. Kako se zoveš?
2. Kako dugo živiš u Njemačkoj?

² U radu se unatoč tome govori o prvome ili materinskom jeziku (hrvatskom ili srpskom) i drugome ili njemačkom jeziku, što nije u kontradikciji s ovim terminom. Naime Kleinova klasifikacija odnosi se na psihičke mehanizme usvajanja govora u djece koji nisu isti u svim životnim razdobljima, a pretpostavlja se da su oni u ranom usvajanju govora isti bez obzira usvaja li dijete jedan ili više jezika. Termin prv (materinski) i drugi jezik trebaju nam stoga što sociolingvistički ti jezici nemaju jednake uloge za dijete i njegovu okolinu.

³ Bez pomoći i podrške jugoslavenskih nastavnika u jugoslavenskoj dopunskoj školi u Mannheimu (SR Nj), ne bih mogla obaviti ovo istraživanje, te im najsrdačnije zahvaljujem. U uspostavljanju kontakta i s roditeljima i s djecom veliku pomoć pružila mi je njihova nastavnica Ankica Nikolac, te njoj dugujem posebnu zahvalnost.

⁴ Ispitivanja na prvome, odnosno drugom jeziku vođena su odvojeno, te nikad u isti dan. Prvo je uvijek obavljeno ispitivanje na materinskom jeziku (vodio ga je autor), a obično tjedan dana kasnije na njemačkom, u prisutnosti autora, ali je razgovor vodila studentica — pomoćni istraživač u projektu s materinskim jezikom njemačkim. Tako je postignuto da je ispitivanje i na L1 i na L2 vodio ispitivač komu je to bio materinski jezik.

3. Sviđa li ti se ovdje?
4. Kako često ideš u Jugoslaviju?
5. Kad si bio/bila zadnji puta tamo?
6. Kako ti je u školi?
7. Je li ti njemački težak?
8. Je li ti težak tvoj materinski jezik?
9. Koji ti je jezik teži?

S roditeljima je vođen polustrukturirani intervju u kojemu se željelo saznati:

- o toku ranog govornog razvoja djeteta,
- o domenama upotrebe prvoga i drugog jezika,
- o odnosu roditelja prema očuvanju materinskog jezika,
- o kulturnim navikama u obitelji.

4. Rezultati i diskusija

4.1. Neke karakteristike dvojezičnosti treće generacije migranata

Već su jednostavna pitanja iz intervjuja što smo ih postavili djeci pokazala da su u njemačkoj varijanti ispitivanja sva djeca bez teškoća razumjela pitanja, dok u varijanti na materinskom jeziku najmanje 5% pitanja nisu. U ovih 5% ušli su samo oni slučajevi kad su djeca izravno dala do znanja da pitanje nisu razumjela, a sve odgovore tipa »Ne znam« koji su zapravo dvoznačni, jer mogu značiti i nepoznavanje odgovora, ali i nerazumijevanje pitanja, nismo brojili. Skromno znanje materinskog jezika koje smo utvrdili primjenom drugih mjernih instrumenata (11) ovdje nije bilo ni izbliza tako uočljivo jer su djeca u dijaloškoj situaciji izuzetno spretno koristila svoje znanje. Već sama situacija dopuštala je kratke i jednostavne odgovore i djeca su to obilno koristila odgovarajući često jednom rječju. Tek poneki nesporazum ukazuje kako djeca interpretiraju govor drugih oslanjajući se na ono što razumiju u svom materinskom jeziku, a ostalo (u pravilu funkcionalne riječi i tematske riječi koje ne ulaze u kućnu konverzaciju) nadopunjuju u skladu s općim znanjem i očekivanjima u datoj situaciji. Dobar primjer za to jest pitanje »Kako često ideš u Jugoslaviju?« Odgovori kao npr. »Autom« ili »U ljetu« dopuštaju pretpostavku da je dio djece pretpostavio da ih pitamo — kako ili kada dolaze — odnosno da su razumjeli samo da ih nešto pitamo o odlascima u Jugoslaviju. I inače su djeca u toku ispitivanja na materinskom jeziku ostavljala dojam veoma uspješnog korištenja situacijskog i općenito neverbalnog konteksta, što su vjerojatno kompenzacijske strategije u komunikaciji na jeziku koji nedovoljno poznaju. Također pribjegavaju promjeni koda u označavanju onih situacija ili predmeta koji su tipični za njihovu njemačku životnu situaciju (npr. za ljetne školske praznike reći će »Sommerferien«, za Božić, a pod tim podrazumijevaju često i Novu godinu, Weihnachten, a jezik će nazvati »jugoslawisch«).

Kod odgovaranja na pitanja je li im njemački, odnosno materinski jezik težak, odnosno koji je jezik teži, iz odgovora tipa »Ne, samo matematika« ili »Da, jer puno pišemo« postalo nam je jasno da pitanje moramo reformulirati, jer nas nije zanimalo njihovo doživljavanje tih školskih predmeta, već smo iz odgovora na ta pitanja željeli doći do prvih informacija o metajezičnoj

svijesti⁵. Prvenstveno nas je zanimalo jesu li djeca svjesna činjenice da su svojim prvim, odnosno drugim jezikom ovladala u različitom stupnju, kako smo mi to u ostalim ispitivanjima mogli konstatirati. Sva su djeca ostavila dojam da im to pitanje nije sretno, tj. da su se njime već bavila. Troje djece odgovorilo je da im je podjednako lako govoriti na oba jezika; jednom djetetu je lakše na materinskom, a preostalih 26 navodi da je to na njemačkom. Kad nisu pod izravnom kontrolom jugoslavenskih nastavnika ili roditelja, djeca preferiraju i u kontaktu sa sunarodnjacima njemački, pa se tako pod odmorom u jugoslavenskoj dopunskoj školi među djecom čuje isključivo njemački. Jasniji indikator o preferenciji njemačkog kod treće generacije jugoslavenskih migranata teško da se može naći. Pri tom treba imati u vidu da se radi o onom dijelu te populacije koji pohađa dopunsku nastavu, a takvih je prema podacima jugoslavenskog konzulata u Stuttgartu, u pokrajini Baden-Württemberg, u 1988. bilo oko 78% od 1. do 8. razreda. U samom Mannheimu, gdje je provedeno ovo ispitivanje, taj je postotak nešto viši — 85%. Za one koji ostaju izvan obuhvata ovim nastavnim oblikom možemo samo nagadati da je taj proces još izraženiji.

Nadalje, statistički podaci iz manneimske prosvjetne službe (Schulamt) ukazuju na visoku koncentraciju djece stranaca u pojedinim školama (i do 80%) što je indicacija o getoizaciji u pogledu školovanja i stanovanja stranaca. Iako ova činjenica omogućava potencijalno više kontakata među sunarodnjacima, čini se da je njen značaj za razvoj i očuvanje materinskog jezika beznačajan, a posljedice po obrazovne efekte u migrantske djece zastrašujuće. Iako svi podaci prikupljeni u ovom istraživanju nisu još obrađeni, moramo i na ovom mjestu upozoriti na značajne razlike u vještini korištenja njemačkog, u odnosu na jednojezičnu njemačku djecu, osobito kad je u pitanju pisani jezik. Velik broj grešaka začuđuje to više što su djeca u pravilu dobri daci u njemačkim osnovnim školama, te se samo po sebi nameće pitanje o mogućem snižavanju nastavnčkih kriterija u školama s visokom zastuplenošću strane djece. Dakako da je to problem koji zahtjeva cjelovitu obradu.

Što se tiče odnosa djece prema jugoslavenskoj dopunskoj školi, kao i uvjeta nastave, tu su i od djece i od nastavnika dobivene informacije visoko kongruentne s podacima dobivenim za dopunsku školu u Berlinu (26). Učenicima se unutar razreda jedva i poznaju, a prijateljuju samo iznimno. Odjeljenja su velika, a posljedepodneвно održavanje nastave za već umornu djecu sasvim je neprikladno. Nije stoga neočekivan dojam da djeca nerado dolaze na nastavu i da se tamo dobro ne osjećaju, što svakako nije dobar preduvjet za uspješno učenje. Opremljenost je škole nastavnim sredstvima minimalna i nastavnici ih uglavnom donose od kuće, jer ih u školi najčešće nemaju gdje pohraniti. Ne bi valjalo zanemariti ni činjenicu da nastavnici s učenicima svake godine, uz ostalo, uvježbavaju i velik broj proslava koje svojom složenošću i uložnim trudom uvelike nadmašuju ono što se obično za iste prigode radi u domovini. U postojećim uvjetima ove aktivnosti, opseg kojih je često nametnut izvana, jako iscrpljuje, i učenike, i nastavnike i roditelje, a dijelom kolidiraju i s nastavom. Vjerojatno bi trebalo razmisliti o težini tereta što ga nose i djeca i nastavnici u toj ulozi reprezentanata svoje domovine u stranom svijetu. Da oni tu ulogu preuzimaju sa zadovoljstvom, te da je ona i potrebna i korisna izvan svake je sumnje, međutim zbog nerazmjerno visokih zahtjeva i skromnih radnih i ostalih uvjeta konačni efekti vjerojatno nisu uvijek povoljni.

⁵ Pod metajezikom podrazumijevamo djetetov svjestan odnos prema jeziku i njegovo znanje o jeziku, a to je detaljnije ispitivano drugim postupcima (7).

4.2. Jezik roditeljskog doma i stavovi prema očuvanju materinskog jezika

Razgovor o jezičnom razvoju djeteta i govornim navikama u domu vodili smo sa 29 roditelja ili s onima koji ih zamjenjuju. Unatoč svim pokušajima nismo mogli doći u kontakt samo s roditeljima jedne djevojčice. Razgovori su vođeni u školi, pojedinačno sa svakim roditeljem na osnovi prethodno sastavljenog upitnika. Opći je dojam koji je stekao autor vodeći ove razgovore jest da u roditelja prevladava pozitivan stav prema očuvanju i njezi materinskog jezika. Samo u dva slučaja (od 29) mogli bismo zaključiti da je stav prema očuvanju materinskog jezika više indiferentan nego pozitivan. Taj stav nije samo deklarativan jer oni i šalju ili bolje rečeno dovode djecu na nastavu na materinskom jeziku, što je velikom broju roditelja vrlo teško zbog znatne udaljenosti mjesta stanovanja i škole u kojoj je organizirana ova nastava. Također su nam i roditelji i djeca veoma često rekli da ih kod kuće sprečavaju upotrebljavati njemački i tu su čini se očevi nešto stroži nego majke. U 26 od 29 ispitanih domova pretežno se u kući govori hrvatski ili srpski. Međutim, roditeljska želja čini se, nije odlučujuća za izbor jezika iz jednostavnog razloga što djeca preferiraju ono što im je lakše. Tako smo mogli konstatirati da što više opada mogućnost roditeljske kontrole to više dominira upotreba njemačkog. Dok 25 od 29 djece u kontaktu s roditeljima pretežno koristi materinski jezik, u kontaktu s braćom, upotrebljava ga tek polovica djece, a u druženju s vršnjacima izvan (njemačke) škole svega jedno dijete više koristi materinski jezik nego njemački. U roditeljskim procjenama kako su djeca ovladala materinskim, odnosno njemačkim jezikom pokazala se tendencija ka precjenjivanju svladavanja materinskog jezika. Roditeljima smo ponudili tri široke kategorije u koje su oni trebali svrstati znanje jezika svog djeteta (L1 i L2) — dobro, osrednje ili loše: 26 roditelja procijenilo je znanje njemačkog u svog djeteta kao dobro, a preostalih troje kao osrednje. Ove su procjene utemeljene vjerojatno na školskom uspjehu djece i fluentnosti u komunikaciji na njemačkom, jer roditelji u pravilu njemački govore lošije od svoje djece. Ovladavanje pak materinskim bilo je za 11 djece procijenjeno kao dobro, a za 18 kao osrednje. Kategorija loše niti jednom nije upotrebljena. Prema našim ispitivanjima niti jedno dijete nije ovladalo hrvatskim ili srpskim dobro onako kako se to očekuje za materinski jezik. Pretpostavljamo da su roditelji relativirali svoje izjave iz barem dva razloga:

- mnoga djeca migranata vladaju materinskim jezikom jako slabo, te uzmu ili se kao polazna točka upravo takvi, nije teško govor vlastitog djeteta procijeniti srednjim ako ne i dobrim;
- skroman stupanj do kojeg su djeca ovladala svojim materinskim jezikom možda je i dostatan za jednostavnu i neverbalnim kontekstom olakšanu govornu komunikaciju u roditeljskom domu. Drugim riječima, roditelji su nam zapravo priopćili da se oni osrednje ili dobro s djecom mogu sporazumjeti. Osim toga vjerojatno svako teško priznaje i sebi i drugima da gubi materinski jezik.

Također smo željeli dobiti uvid u kulturnu atmosferu u obitelji i u bavljenju roditelja s djecom, osobito u odnosu na njegovanje jezičnog razvoja. Zato smo pitali roditelje, čitaju li štogod djeci i na kojem jeziku, imaju li u kući dječjih knjiga, na kojem jeziku i koliko, te primaju li kakav dječji časopis.

Na prvo su pitanje 27 roditelja odgovorila pozitivno, a dvoje negativno s argumentacijom da u kući nemaju ništa za čitanje. U pogledu jezika na kojem čitaju petoro roditelja spomenulo je oba jezika, a svi ostali samo hrvatski ili srpski. Samo njemački jezik nije ni jedan roditelj naveo. Većina ih je

prilikom razgovora o ovom pitanju spontano dodala, da djeci čitaju veoma rijetko jer jednostavno ne stignu. Čini se da ima više smisla odgovor na ovo pitanje interpretirati kao pokazatelj preferencije jezika kod roditelja nego kao indikator o bavljenju s djetetom.

U pogledu posjedovanja dječjih knjiga dobili smo odgovore prikazane u tablici 1.

Tablica 1

Broj dječjih knjiga u kući

Broj knjiga	Jezik knjiga	
	njemački	hrvatski ili srpski
nijedna	9	6
1-5	7	9
6-10	7	7
više od 10	6	7

Iako ne postoje referencični podaci na osnovi kojih bismo interpretirali dobivenu distribuciju odgovora, ipak nam se čini da sve što je ispod pet dječjih knjiga u jednom jeziku po domaćinstvu smijemo interpretirati kao malo, a takvih je polovica. Naime 26 od 30 obitelji ima više nego jedno dijete, pa kad bi dječje knjige dolazile u kuću kao darovi, što možemo smatrati indikatorom kulturnog standarda, broj dječjih knjiga u obitelji vjerojatno bi bio veći.

U odnosu na dječje časopise pokazalo se da su roditelji slabo informirani, jer je 23 od 26 navelo da u kuću ne dolazi ni jedan dječji časopis na materin-skom jeziku. To zapravo nije točno, jer su učenici preko jugoslavenske dopun-ske škole bili pretplaćeni na jedan časopis iz kojeg su ponekad tekstove kori-stili i u nastavi. Časopis je nažalost i neredovito stizao, ali to vjerojatno nije glavni razlog što je ostao izvan pažnje roditelja, koji su ga inače uredno pla-ćali. Vjerojatno je i ovdje osnovni razlog prezauzetost roditelja, s jedne stra-ne, a nepoznavanje važnosti čitanja za jezični razvoj, s druge.

5. Zaključno razmatranje

U djece migranata prevladava neuravnotežena dvojezičnost s prevagom drugog jezika. Osmogodišnjaci učenici potpuno su svjesni da nemaju iste iz-ražajne mogućnosti u oba svoja jezika, te preferiraju jezik na kojem se lakše izražavaju (njemački). Roditelji, istina, žele da djeca zadrže i razvijaju svoj materinski jezik, ali osim što ih dovode na dopunsku nastavu (dva sata u tjed-nu), ne poduzimaju, uz rijetke iznimke, ništa više. Stječe se dojam da se u odgojnom i obrazovnom pogledu ne brinu tako uspješno o djeci kao u materi-jalnom, i ponašanje djece u mnogo čemu ostavlja dojam sociokulturno depresivnih osoba u Feuersteinovom smislu (3). Feuerstein naglašava važnost posre-dovanog učenja, tj. takva oblika učenja u kojem odrasla iskusna osoba posre-duje u prenošenju iskustva iz okoline na osobu u razvoju, pomažući joj u stva-ranju korisnih navika i stavova prema učenju (3 : 71). Čini nam se da jedan od glavnih problema djece migranata leži u nedostatku takva posredovanog učenja, pa i neadekvatan jezični razvoj jedan je od manifestacija ovog stanja. Kod djece migranata javlja se manjak onog dijela posredovanog učenja ko-

jeg osiguravaju roditelji. Kao uzroke pretpostavljamo, s jedne strane, preopterećenost roditelja (u pravilu oba rade, a pomoć šire porodice — djeda, bake i sl. — ne postoji), a s druge strane roditelji ne mogu na djecu prenositi kulturu zemlje imigracije koja im je i samima nedovoljno poznata, dok za prijenos kulture iz koje su ponikli (u pravilu ruralne) u velegradu, gdje sada žive, nemaju uvjete.

LITERATURA:

1. Cummins, J. *Bilingualism in education. Aspects of theory, research, and practice*. New York: Longman 1986.
2. Edwards, J. »Bilingualism, education and identity«, *Journal of Multilingual Development*, vol. 9, 1988, 203—210.
3. Feuerstein, R. *The dynamic assesment of retarded performers. The learning potential, assesment device, theory, instruments, and techniques*. Baltimore: University Park Press, 1979.
4. Gönz, L. »Rezultati istraživanja psiholoških aspekata dvojezičnosti u Vojvodini«, *Psihologija*, vol. 18, 1985, 79—92.
5. Gönz, L. »Kako postati i ostati dvokulturni i dvojezični uz pomoć škole u migrantskoj situaciji«, *Primjenjena psihologija*, vol. 9, 1988, 113—120.
6. Gönz, L. »A research study on the relation between early bilingualism and cognitive development«, *Psychologische Beiträge*, vol. 30, 1988, 75—91.
7. Graf, P. *Frühe Zweisprachigkeit und Schule*. München: Hueber, 1987.
8. Lambert, W. E. »The effects of bilingualism on the individual: cognitive and sociocultural consequences«. U: Hornby, P. A. (Ur.): *Bilingualism: psychological, social, and educational implications* (15—27). New York: Academic Press, 1977.
9. Ljubešić, M. Schöler, H. »Komparativna studija nekih aspekata dvojezičnog razvoja«. VI Dani psihologije u Zadru, vol. 4, 1987, 265—276.
10. Ljubešić, M. Schöler, H. »Sentence imitation by mono- and bilingual second graders«. Poster na Third European Conferenc on Developmental Psychology, Knjiga sažetaka, str. 264, Budimpešta, 1988.
11. Ljubešić, M. »Zur bilingualen Entwicklung jugoslawischer Migrantenkinder: Konzeption, Erhebung und erste Ergebnisse«. (Arbeitsberichte aus dem Forschungsprojekt »Dysgrammatismus«, br. 8) Heidelberg: Pädagogische Hochschule, 1989.
12. Luchtenberg, S. »Bilinguale Erziehung in New York — Anregungen für die Bundesrepublik Deutschland?« *Deutsch lernen*, vol. 12, 1987, 54—73.
13. Mesić, M. »Evropska migracijska situacija i perspektiva«, *Migracijske teme*, vol. 4, 1988, 371—394.
14. Meyer-Ingversen, J. Neuman, R. Kummer, M. *Zur Sprachentwicklung türkischer Schüler in der Bundesrepublik*. Kronberg: Scriptor, 1977.
15. Mrazović, P. »Neke karakteristike govornog i pisanog nemačkog i srpskohrvatskog jezika dece migranata u SR Nemačkoj«, u: Savić, S. (ur.): *Interkulturalizam kao oblik obrazovanja dece migranata van domovine*, (70—77) Novi Sad: Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1989.
16. Pavlinić-Wolf, A. Brčić, K. Jeftić, N. »Supplementary mothertongue education and the linguistic development of Yugoslav children in Denmark«, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol. 9, 1988, 151—167.
17. Pienemann, M. »Zur bilingualen Schule für ausländische Arbeiterkinder«, *Studium Linguistik*, vol. 4, 1977, 87—91.
18. Röhr-Sendlmeier, U. M. *Zweitsprachenerwerb und Sozialisationsbedingungen*. Frankfurt: Lang, 1985.
19. Savvidis, G. *Zum Problem der Gastarbeiterkinder in der Bundesrepublik Deutschland*. Wien: Jugend und Volk, 1975.

20. Savić, S. »Dokle smo došli«, u: Savić, S. (ur.): *Interkulturalizam kao oblik obrazovanja dece migranata van domovine*. (8-42) Novi Sad: Institut za južno-slovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1989.
21. Sekretariat der Ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland (Ed.) »Ausländische Schüler und Schulabsolventen« (1970 bis 1986). *Statistische Veröffentlichungen der Kultusministerkonferenz* Nr. 102, Bonn, 1987.
22. Stojanović, I. »Lingvistički aspekti dvojezičnosti jugoslovenskih učenika sa srpskohrvatskog jezičnog područja u završnim razredima osnovne škole u SR NJ.«, u: Nećak-Lük, A.; Strukelj, I. (ur.): *Dvojezičnost — Individualne in družbene razsežnosti*. (221-234) Ljubljana: društvo za uporabno jezikoslovje SR Slovenije, 1984.
23. Stölting, W. »Zur Diskussion über die sprachliche Situation und die Schulbildung der Gastarbeiterkinder«, *Studium Linguistik*, vol. 2, 1976, 73-77.
24. Stölting, W. »Die Entwicklung der Zweisprachigkeit bei ausländischen Schülern, Zweisprachigkeit unter Einwanderungsbedingungen«, *Praxis Deutsch*, Sonderheft 1980, 19-22.
25. Stölting, W. *Zweisprachigkeit jugoslawischer Schüler in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin: Freie Universität, Osteuropa — Institut, 1980.
26. Švob, M. Kotarac, Z. Ivezić, Z. »Ponašanje i odnos djece prema dopunskoj školi u Berlinu«, *Migracijske teme*, vol. 5, 21-26, 1989.
27. Vasić, S. »Model ispitivanja govora naše djece u Francuskoj«, u: *Metodički priručnik uz udžbeničku seriju »Moja domovina SFR Jugoslavija«*. (165-177). Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

THE LINGUISTIC DEVELOPMENT OF YUGOSLAV MIGRANT CHILDREN IN THE F.R. OF GERMANY

SUMMARY

The paper analyses some of the conditions under which the bilingualism of third generation Yugoslav migrants in the F.R. of Germany develops, and likewise gives the evaluations of parents and the self-evaluations of pupils in regard to the latter's mastering of the first, or respectively the second language. The sample was chosen among attenders of the Yugoslav supplementary school, therefore from a group which by its very inclusion in such a form of education has shown a positive attitude towards preserving the mother tongue. In interviews carried on with parents, positive attitudes were again confirmed. However, the language use among the children ran contrary to such attitudes, being evidently determined by given linguistic knowledge, which was greater in the second language. Tested pupils (eight-year olds) were aware of the imbalance in their bilingualism, and preferred German since it was easier for them. When they were forced to speak Croatian or Serbian they did so making maximum use of the non-verbal context. The results showed that parents overestimate the degree to which their children have mastered the mother tongue, and that the cultural *milieu* in which the pupils live is quite lacking. The overall gathered information indicates that a large part of the third generation migrants is growing up in conditions of socio-cultural deprivation.